

ERZURUM KONGRESİ'NİN DOĞU ANADOLU'DAKİ ETKİLERİ

Yrd.Doç.Dr.Dursun Ali AKBULUT^x

Burada, öncelikle, kongreye yapılan çağrıdan ve bu çağrı karşısındaki derneklerin durumundan söz edilecektir. Çünkü, bilindiği gibi, Erzurum Kongresi iki ayrı cemiyet tarafından düzenlenen müşterek bir kongredir. Cemiyetlerden biri merkezi İstanbul'da bulunan Vilâyat-ı Şarkıyye Müdafaa-ı Hukuk-ı Milliye Cemiyeti Erzurum Şubesi, diğeri merkezi Trabzon'da bulunan Trabzon Muhafaza-ı Hukuk-ı Milliye Cemiyeti'dir. Bu sebeple kongreye sadece sözü edilen vilâyetlerden temsilciler katılmış olduğundan, temsilcileri itibariyle konge, yerel bir özellik taşımaktadır. Mustafa Kemal Paşa, Sivas Kongresini açış nutkunda, "Erzurum Kongeri yalnız şarkî Anadolu murahhaslarından teşekkül etmiş bulunduğu için, selâhiyetini bu daire dahilinde hasretmek mecburiyetini nazarı dikkatte tutmuştur." (1) demek suretiyle bu hususa işaret etmiştir. Hemen belirtmek gerekir ki Vilâyât-ı Şarkıyye denilen altı vilâyetten ikisi, yani Elâziz ve Diyarbekir delege göndermemiş veya gönderememiş, diğer dördü, yani Erzurum, Sivas, Van, Bitlis kongrede Vilâyat-ı Şarkıyye'yi temsil etmiş, Trabzon'un katılmasıyla vilayet sayısı beşe yükselmiş ve bunlara müstakil Canik sancağı da dahil olunmuştur.

Erzurum Kongresi, kongreye katılım bakımından yerel olduğuna göre, öncesi ve sonrasıyla onun bölgesel boyutu üzerinde durulmalıdır. Kongre Doğu Anadolu'da nasıl karşılandı? Cemiyet temsilcilerinin ve hatta sıradan vatandaşların kongreden beklentileri nelerdi? Bu beklentiler gerçekleşti mi? Kongre sırasında ve sonrasında Doğu Anadolu'da ne gibi değişmeler ve gelişmeler oldu? Erzurum Kongresi Doğu Anadolu'da birlik ve beraberliği ne şekilde sağladı? ve bunlara benzer sorular herhalde zihinleri meşgul etmektedir.

x) Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü ve Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Öğretim Üyesi.

Milli hakların daha kuvvetli bir şekilde savunulabilmesi için Trabzon'la işbirliği fikri, 1919 yılı Mayıs ayı başlarında Erzurum'da gelişmeye başlamıştı. Çünkü Erzurum'un da dahil bulunduğu Vilâyat-ı Şarkıyye'nin Ermenilere bırakılması tehlikesi gibi, Trabzon'da Pontus tehlikesiyle karşı karşıya bulunuyordu. Fakat herşeyden evvel Trabzon'un bu husustaki görüşünü öğrenmek ve ona göre hareket etmek gerekiyordu. Bu amaçla, Erzurum Müdafaa-ı Hukuk Cemiyeti, 30 Mayıs 1919 Trabzon Muhafaza-ı Hukuk-ı Milliye Cemiyeti'ne bir telgraf çekerek, Vilâyat-ı Şarkıyye Müdafaa-ı Hukuk-ı Milliye Cemiyeti'nin İstanbul'daki merkezinin oluru alındığı takdirde Erzurum'da veya "orta bir yerde" yapılacak kongreye, diğer beş vilâyetle birlikte Trabzon'un da katılmasını teklif etmiştir. Aynı gün bu beş vilâyete, yani Sivas, Diyarbekir, Elâziz, Van ve Bitlis vilâyetlerine de çağrıda bulunarak, bütün Doğu Vilâyetlerinin "tek kalb ve tek ses olması gereken anın geldiği" kaydedilmiş ve "kongremsi bir toplantının" yapılabilmesi hususunda görüşlerini bildirmeleri istenmiştir. (2)

Bu sırada Trabzon Muhafaza-ı Hukuk-ı Milliye Cemiyeti toplantı halinde bulunduğundan kararını hemen vermiş, merkezi Erzurum olmak üzere büyük bir kongrenin kısa zamanda toplanmasını ve böyle bir kongreye temsilci göndermekte gecikmeyeceğini bildirmiştir. (3) Fakat diğer beş vilâyetten, en azından bir kaçından bu çağrıya cevap verilmediği anlaşılıyor. Nitekim Erzurum Şubesi, 7 Haziran 1919 da Diyarbekir eşrafına bir yazı (4) göndermek ihtiyacını hissetmiştir. Yazı, Diyarbekir eşrafına gönderildiğine göre, bu tarihte Diyarbekir'de bir Müdafaa-ı Hukuk Cemiyeti mevcut değildi. Gerçekten de Mustafa Kemal Paşa'nın 1 Haziran 1919 da müfettişlik sahası içindeki vilâyetlere ve bağımsız mutassarrıflıklara çektiği telgrafa, (5) 8 Haziran da Diyarbekir'den verilen cevap (6) da bunu açıkça ortaya koyuyordu: "Burada Vilâyat-ı Şarkıyye Müdafaaı Hukuk Cemiyeti teşekkül etmemiş"

ti. Aynı telgrafa 18 Haziran'da Elâziz'den verilen cevapta,(7) burada bir şubenin bulunduğu ve Erzurum, Sivas, Diyarbekir'le haberleşmekte olduğu bildirilmekteydi. Fakat Diyarbekir'den olduğu gibi, Elâziz'den de olumlu denilebilecek cevaplar alınamıyor, Rus İstilâsı ve Ermeni tahribatı yüzünden adeta nüfussuzlaşmış bulunan Van ve Bitlis vilâyetlerinin sesleri duyulmuyordu.(8) Sivas'ta ise eski mebuslardan Rasim Bey, cemiyetin bir şubesini açmış ve yurtseverleri bu şube etrafında toplamıştı.(9)

Görüldüğü üzere, altı vilâyetten sadece üçünde Müdafaa-ı Hukuk Cemiyeti şubeleri vardı ve bunlar da birleştirebilmiş değillerdi.

Genel çizgileriyle ortaya koymaya çalıştığımız bu duruma karşın, kongrenin Doğu Anadolu'da ne derecede etkin olduğunu şu başlıklar altında açıklamaya çalışalım:

1. TEŞKİLATLANMA : Kongrenin toplanmasından bir hafta kadar önce Diyarbekir'de Müftü Hacı İbrahim Efendi'nin başkanlığında bir Muhafaza-ı Hukuk Cemiyeti kurulmuş, Erzurum'a gönderilmek üzere delegelerini seçmiş, fakat vali hareketlerine engel olmuştur.(10) Delege gönderememiş olsa da o zaman ayrılıkçı akımların yoğun olduğu bu yerde Muhafaza-ı Hukuk Cemiyeti'nin kurulmuş olması bir başarıdır ve her şeyden evvel Erzurum Kongresinin etkisini yansıtır. Kongre çalışmalarını neticesinde Şarkî Anadolu Müdafaa-ı Hukuk Cemiyeti adıyla yeni bir kuruluşun ortaya çıkması, eski örgütlerin kendilerini yenilemelerine, yeni örgütler kurulmak suretiyle faaliyetlerin daha geniş bir alana yayılmasına sebep olmuştur. Yeni Cemiyetin merkezi Erzurum'dur(11) ve İstanbul'daki merkezle hiçbir ilgisi kalmamıştır. Şarkî Anadolu Müdafaa-ı Hukuk Cemiyeti, kazalara gönderdiği genelgede teşkilâtın süratle icra ve tatbik edilmesini istemiş(12) ve bu amaçla çalışmalar

yapmıştır. 15 Eylül 1919 da gerekli harcamaları cemiyet tarafından karşılanmak üzere, kaza ve nahiyenin büyüklüğüne ve önemine göre, birer veya ikişer zatın teşkilât yapmak üzere bu mahallere gönderilmesini istemiş(13) ve bu meyanda 25 Kasım 1919 da Pasin teşkilâtını yapmak üzere üyelerden Mesud ve Fevzi Beyler, İspir teşkilâtını yapmak üzere de (Narman teşkilatından dönüşlerinde) Hoca Abbas ve Mustafa Efendiler görevlendirilmişlerdir.(14)

2. EĞİTİM-ÖĞRETİM : Erzurum'da Taşmağazalar karşısında Albayrak okulunun açılmasından(15) sonra eğitim, öğretim faaliyetlerinde bir canlanma olmuştur. Şarkî Anadolu Müdafaa-ı Hukuk Cemiyeti merkezi, maarif meselesini 17 Ağustos'ta ele almış, 19/20 Ağustos gecesi memlket aydınlarının ve ileri gelenlerinin celbi ile bu hususta bir karar alınmasını istemiş,(16) 15 Eylül'de aynı mahiyette bir toplantı daha yapılmıştır.

3. SEÇİMLER : 26 Eylül 1919 gecesi Mebusan seçimi hakkında, Erzurum'da yine aydınlarla ileri gelenlerin katıldıkları bir toplantı yapılmış, seçimlerle ilgili fikir teatisinde bulunarak, Mebusan seçimine Cemiyet adına iştirak edilmemesi istenmiş, şahsi teşebbüsler serbest bırakılmıştır(17)

4. ERMENİ MESELESİ : Vilâyat-ı Şarkıyye Müdafaa-ı Hukuk-ı Milliye Cemiyeti, çalışmalarını Doğu Vilâyetlerinde bir Ermenistan kurulması, yahut en azından Ermenilere üstünlük tanınması gibi milli hakları zedeleyici bir hareketi önlemek ve bölgenin Türk kalmasını sağlamak noktasında yoğunlaştırmıştı. Bu itibarla Ermeni meselesi, gerek Erzurum Şubesinin beyannamesinde ve gerekse Vilâyet Kongresinde üzerinde durulan en önemli konu olmuştur. Erzurum Kongresine takaddüm eden günlerde, Ermenilerin kongre sırasında Erzurum'a saldırıya geçebilecekleri ihtimali üzerinde de durulmuştur.(18) Kongre-

den sonra Müdafaa-ı Hukuk Merkezine, yani Erzurum'a, Ermeni katliamlarından şikâyeti içeren telgraflar gelmeye başladı. Esasen şikâyet merciinin cemiyet merkezi değil, devletin resmi makamları olması gerekirdi. Ancak kongrenin vatandaşlar üzerindeki tesiri, onun ülke yönetimine el koyduğu ya da yönetimi temsil ettiği şeklinde anlaşılmıştır ki şikâyetler cemiyet merkezine yapılmıştır. Cemiyet merkezi de seçilecek bir kaç zatın bir programla birlikte şikâyet mahalline gönderilmesini, elviye-i selâsenin birleşik bir teşkilât etrafında toplanabilmesi ve Ermeni zulmüne engel olunabilmesi için yapılması gereken işlerin Heyet-i Temsiliye'ye sunulmasına karar vermiştir. (19)

5. BİRLİK VE BERABERLİK: Kongreden sonra Erzurum merkez heyeti, toplantılar yaparak nizamnâme ve beyanamede tesbit edilmiş bulunan hususları ayrıntılı bir şekilde ele alınmıştır. Bu toplantılar çoğunlukla Doğu Anadolu'da birliğin ve beraberliğin sağlanabilmesi konusunun görüşmelerin ağırlığını teşkil ettiği anlaşılmaktadır. (20) Birlik ve beraberliğin sağlanabilmesi ve teşkilâtın kuvvetlendirilmesi için "efkârı tenvir maksadıyla" (21) Mustafa Kemal Paşa, şahsen tanıdığı ileri gelen kişilere, aşiret reislerine mektuplar gönderdi. (22) Bu mektuplara kongre nizamnamesi de ilâve edildi. Ayrıca Erzurum merkez heyetindeki üyeler de aynı konuda bir çok mektuplar yazdılar ve bu mektuplar, Kürt Teali Cemiyeti ile daha bir takım şüpheli kuruluşların fesatlarını önlemede önemli rol oynadı. (23) Çünkü İstanbul'daki Kürt Teali Cemiyeti, Diyarbakir ve Bitlis'in çeşitli yerlerinde oluşturduğu fesat yuvaları ile birlik ve beraberliği bozmağa çalışıyordu. Bu propagandanın önüne geçilmiş ve Erzurum'da yayınlanmakta olan "Albayrak" gazetesi de üzerine düşen görevi yerine getirmiştir. (24) Esasen birlik çağrısı öncelikle 7 Haziran'da Diyarbakir ileri gelenlerine yapılmış, "Ermeni istilâsına bir kapı açıl-

mağa başlandığı şu tarihi dakikada bütün doğu vilâyetleri halkının tek kalb ve tek emel olması hayati bir ihtiyaç mahiyetini almıştır. Bu konuda gösterilecek tereddüt ve ihmal... bize pek elemli bir sorumluluk yükleyecektir." (25) denilmiştir. Mustafa Kemal Paşa'ya göre, Erzurum kongresi başarıyla sona erdirilmiş ve doğu vilâyetlerimizde tam bir birlik sağlanmış. (26)

6. İDARECİLER, MEMURLAR : Erzurum Kongresi, bölgedeki yöneticiler üzerinde de etkili olmuştur. Bu yöneticiler İstanbul Hükümetince atanmış olduklarından, her şeyden evvel hükümetin buyruklarını yerine getirmek durumunda ve zorunda idiler. Fakat büyük çoğunluğu, Kongrenin ve Müdafaa-ı Hukuk Cemiyeti'nin kararlarını, hükümetin emirlerinden üstün tutuyorlardı. Erzurum valisi Münir Bey'in ayrılmasından sonra valiliğe vekâlet eden Kadı Hurşit Efendi, adeta cemiyetin bir mensubu, bir memuru imiş gibi çalışmıştır. Erzurum'a vali olarak atanan Reşit Paşa, başlangıçta kongrecilere karşı tavır takınmış ise de daha sonra bundan vazgeçmek zorunda kalmış, makul bir yol takip etmiştir. Haydar Bey'in yerine Van'a vali tayin edilen Midhat Bey, Trabzon'da kendisiyle yapılan ilk temasta, ulusal arzuya hizmet eden bir vali olarak çalışacağına dair kendisinden söz alınmış ve bütün valiliği süresince sözünde durmuştur. (27) Erzurum Kongresi valilerden başka, devlet memurları üzerinde de etkili olmuştur. Devlet memurlarının çoğu, mülki amirleri değil, fakat daha ziyade Heyet-i Temsiliye'yi ve onun başkanı olması sıfatıyla Mustafa Kemal Paşa'yı dinliyorlardı. Sivas valisi Reşit Paşa'nın bu husustaki yakınmaları durumu açıkça ortaya koymaktadır. Reşit Paşa, 23 Ağustos 1919 tarihli arizasında diyor ki: "Daha geçen gün bu zevatın (yani Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşlarının) ne zaman buraya gelmek niyetinde oldukları hakkında telgrafhane aracılığı ile bilgi almak için girişimde bulunulmuş ise de gerek Erzurum ve

gerek Refahiye merkezindeki memurlar casus olmadıklarını beyan ile, bilgi vermekten kaçınmışlardır."(28) Demek oluyor ki Erzurum Kongresi, Doğu Anadolu'da birliği ve beraberliği sağlarken, aynı zamanda devlet memurlarının gayri milli uygulamalara zorlanmak suretiyle Damat Ferit Paşa Hükümetinin oyuncağı haline gelmelerinin önüne geçmiş ve onları ulusal arzu lehinde kazanmış oluyordu.

7. HALK : Kongrenin halk üzerindeki etkilerine gelince, öncelikle Müdafaa-ı Hukuk teşkilâtına Erzurumluların her türlü yardım ve desteği sağladıklarını belirtmek gerekir. Vustat (Erverdi) Bey, çalışmalarını sürdürebilmesi için evini teşkilâta tahsis etmiş ve kendisi ailesiyle birlikte akrabalarının yanına yerleşmişti(29). Kongre günü yaklaştıkça, bazı delegeler hazırlıkların ne ölçüde yapılmakta olduğunu öğrenmek istemişler ve bu hususta Erzurum'la yazışmalarda bulunmuşlardır. Aynı maksada binaen, Gümüşhane Muhafaza-ı Hukuk-ı Milliye Reisi Kadirbeyzâde Ahmet tarafından 25 Haziran'da Erzurum'da Raif Efendi ile Kâzım Bey'e yazılan mektupta, delege sayısının dörtyüzü aşacağından bahisle "gönül kongre binasının yar ve ağıyara karşı muntazam bir surette tefrişini arzu eder. Her halde Erzurum'un büyük evlâtlarını onu bizden ziyade düşüneceklerinden her surette eminim."(30) denilmekteydi. Bayburt Müftüsü Fahrettin Efendi de Temmuz başlarında (1-5 Temmuz) Raif Efendi'ye gönderdiği mektupta, "milletin tek maddi dayanağı olan cemiyetin umumi kongresinde bazı sebeplerden dolayı bulunamayacağını bildirmiş, bununla birlikte kongrede elde edilecek sonuçlardan ve yerine getirilmesi gereken görevlerden kendisinin haberdar edilmesi" (31) ni istemiştir. Erzurum Şubesi, kongrenin toplanabilmesi için çalışmalarını tamamlamış, misafirlerin ağır- lanacağı yerleri, kongrenin toplanacağı okulun salonunu, komisyon odalarını, istirahat yerlerini hazırlamıştı(32).

Bu şartlar altında, 23 Temmuz'da kongre açıldı. Halkın kongre ile ilgisi bundan sonra da devam etti. Vatandaşlar, Müdafaa-ı Hukuk veya Muhafaza-ı Hukuk cemiyeti mensuplarından kutlama telgrafları gelmeye başladı. Bu mahiyetteki telgraflardan Giresun'dan gönderilen telgraf teşekkürle lâıyk bulunuyor, Reşadiye'den çekilen telgraf 31 Temmuz günlü yedinci birleşimde kongre heyetine okunuyor. (33) Alınan kararların halk tarafından aynen benimsenmesi, kongrenin vatandaşlar üzerindeki etkisinin ne denli büyük olduğunu gösterir. İstanbul Hükümetince Doğu Anadolu'ya gönderilen ve Ağustos sonlarında Erzurum'a gelen Tahkik Heyeti'nin 29 Ağustos günlü raporunda aynen şu cümle yer almaktadır: "Mustafa Kemal Paşa'nın hisleriyle, halkın fikir ve duyguları aynı maksatta toplanmaktadır." (34)

Maddeler halinde sıralamaya çalıştığımız tesirlerden başka, Erzurum Kongresinden sonra, alınan kararlardan veya umduğunu bulamamaktan doğan bir takım kırgınlıkların muhalefete dönüşmesi olayın bölgesel boyutu olarak değerlendirilebilir. Fakat bunlar, her şeyden evvel şahsi mütalaalar olduğundan halk efkârını yansıtmamaktadır. O nedenle Erzurum Kongresine muhalif cereyanların burada söz konusu edilmemesinden dolayı, mazur görülmemi diliyorum.

DİPNOTLAR

- (1) Kenal Atatürk, Nutuk, Türk Devrim Tarihi Enstitüsü Ondördüncü Basılış, İstanbul, 1982, (kıs.Nutuk) vesika 54.
- (2) Kâzım Karabekir, İstiklâl Harbimiz, İstanbul, 1960, (kıs. karabekir) s.40.
- (3) Karabekir, s.41.
- (4) Selâhattin İpçi (Raif Dinç) Arşivi No: 1 M.Fahrettin Kırzioğlu tasnifi. Bkz. Dr.M.Fahrettin Kırzioğlu, "Erzurum Kongesi" Öncesine Ait Yeni Belgeler, Atatürk Ün.Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi, I/1 (1970), s.79-92.
- (5) Nutuk, s.2-3. Vesika 3. Bu telgrafta Mustafa Kemal Paşa Vilâyat-ı Şarkıyye MÜdafaa-ı Hukuk-ı Milliye Cemiyetinin vilâyet merkezleri ile livalarında ve mülhakatında teşkilâtı bulunup bulunmadığını, varsa kurucularının kimler olduğunu sormaktadır.
- (6) Nutuk, vesika 8.
- (7) Nutak, vesika 4.
- (8) Cevat Dursunoğlu, Milli Mücadele'de Erzurum, ANKara, 1946, (kıs.Dursunoğlu) s.43.
- (9) Dursunoğlu, s.64.
- (10) Dursunoğlu, s.112.
- (11) Nutuk, vesika 41.
- (12) Erzurum Kongresi İle İlgili Belgeler, Yay.Haz. Prof.Dr.Bekir Sıtkı Baykal, Ankara, 1969, s. 26.
- (13) Cumhurbaşkanlığı Arşivi (kıs.CA), A:III/2, D:13, F:3-3. Şarkî Anadolu MÜdafaa-ı Hukuk Cemiyeti Karar Defteri'nde 23 ictimaa ait kararlar bulunmaktadır. Bunlardan ilk on ictimaa ait kararlar M.Fahrettin Kırzioğlu tarafından ("Şarkî Anadolu MÜdafaa-ı Hukuk Cemiyeti Merkezi" Karar Defterindeki Kararların Suretleri, Atatürk Ün. Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi. 5(1972), s.153-162), tamamı ise Hayri Mutluçağ tarafından (BTDD, XI/61(1972), s.8-11) yayınlanmıştır.

- (14) CA, A:III/2, D:13, F:3-3.
- (15) Dursunoğlu, s.28.
- (16) CA, A:III/2, D:13 F:3-2.
- (17) CA A:III/2, D:13, F:3
- (18) Karabekir, s.78.
- (19) CA, A:III/2, D:13, F:3-2.
- (20) Dursunoğlu, s.131.
- (21) Nutuk, I, s.81.
- (22) Nutuk, vesika 47-53.
- (23) Dursunoğlu, s.131.
- (24) Dursunoğlu, s.44.
- (25) Selâhattin İpçi (Raif Dinç) Arşivi No: 10.
- (26) Mazhar Müfit Kansu, Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber, c.I, Ankara, 1966, s.138 (kıs. Kansu).
- (27) Kansu, I, 134-135.
- (28) CA, A:III/2, D:13, F:5-6.
- (29) Süreyya Şehudoğlu, Erzurum Müdafaaı Hukuk Grubunun Kongre Hazırlıklara ve M.Kemal Erzurum'da, BTİD, IX/50 (1971), s.11.
- (30) Selâhattin İpçi (Raif Dinç) Arşivi, No: 16.
- (31) Selâhattin İpçi (Raif Dinç) Arşivi, No: 13.
- (32) Dursunoğlu, s.107-108. Trabzonlular için Erzurum'un eski belediye başkanlarından Hacı Dede Ağa'nın konağı hazırlanmıştı. Mahmut Goloğlu, Erzurum Kongresi, Ankara, 1968, s.157, 170 ve 177.
- (33) Kongre Zabıtları.
- (34) Milli Mücadelede İstanbul Hükümetinin İlk Tahkik Heyeti, Kongreler ve Erzurum Mebusu Ziya Bey'in Çalışmaları, Yay. Haz. Tülây Duran, BTİD, X/57 (1972), s.11.